

ERMENİLER VE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Öğr. Gör. Hülya YARAR*

ERMENİ TARİHİNE GİRİŞ

Ermeni tarihi konusunda Ermeniler ve Avrupa tarihçileri tarafından tam olarak gerçeği yansıtan bilgiler mevcut değildir. İddia edilen efsane; Ermeniler'in Orta Asya'dan Trakya'ya ve oradan da Anadolu'ya yayılmış olan Firik (Frijie) ler olduğu faraziyesidir. Bu faraziye Herodot tarihine dayanır. Ermeni tarihçileri ise Babil'den göç ettiklerini yazıyorlar. Bunlar da V. Yüzyılın Ermeni tarihçisi olan ve birçok dillere tercüme olunan Moise de Korene'nin tarihine dayanmaktadırlar. Ermenistan'ın Karen şehrinde 407'de doğup 492'de ölen Mois de Korene zamanına kadar gelişen Ermeni tarihi yapılan araştırmalarla kutsal kitaplarda gösterilen ced'lere bağlanmıştır. Buna göre Ermeniler Nuh Peygamberin oğlu Yasef'e dayanmaktadır. Yasef'in çocuğu Gomer, bunun da çocuğu Thiras, bunun da çocuğu Thargoni, bunun da çocuğu Hayk'dır.

Babil kralı Bel mabudluk idiasıyla bütün beşeriyete egemenliğini ilân etti. Yasef'in oğullarından Hayk onu ilah olarak tanımaya razı olmadı ve ona itaat etmedi. Bunun üzerine Bel Hayk'a kızdı ve onu memleketinden kovdu. Hayk da oğlu Aramanyak ve diğer 300'e varan aile efradı, hayvanları, hizmetçileri ve mallarıyla birlikte Ararat mıntikasına çekildi. Bir müddet sonra burasını torunu Aramanyak'ın oğlu Gatmas'a bıraktı ve kendisi kuzeyde bir platoya çekildi (burası Erivan'ın kuzeyindeki Elagöz dağıdır). Buraya Haykistan veya Ermenistan denildi.

Ermeni tarihi ve gelişimi hakkında çok sayıda tahmin ve efsaneler vardır. Fakat tam olarak belge ve kaynağa bağlı bilgiler mev-

---

* KTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon.

cut değildir. 1938'de yayımlanan Almanca yeni Brockhaus Ermeniler hakkında şu bilgileri vermektedir; Kalde'ler tarafından Milattan Önce (1860-585) arasında tesis ve idare edilen memleket Med'ler tarafından tabiiyete alındı. 6. Yüzyıl içinde Ermeni göçmenler yavaş yavaş dağlara kovuldular. Ermeniler Orta Asya'dan gelmişlerdir fakat 20. yüzyılın Fransız tarihçileri Ermenileri Makedonya'ya ve oradan Anadolu'ya göç eden oymaklardan biri olduğunu ileri sürmektedir. Hayk sülalesinin hakim olduğu söylenen devrin son zamanlarında, Büyük İskender'in istilasından önceki dönemde Ermenistan denen bölge İranlılara tâbi idi. İranlılar tarafından tayin edilen valilerle idare ediliyordu. İskender'den sonra da, Makedonya'lılar -Selefkus'lar ve Part'lar devrinde yine bu devletlerin tayin ettiği valiler, beyler veya küçük krallar memleketi idare etmişlerdir. Ermeniler ve Ermenistan denen ülkenin tamamı hiçbir zaman bir hükümdar tarafından idare edilen memleket ve devlet haline gelmemiştir. Milattan önce ve sonraki 2 asırlık devir Roma hakimiyetinde geçmiştir. Daha sonra İran ve Roma arasında, ondan sonra da Bizans, İran ve Araplar arasında bir mücadele sahası olmuştur.

X. ve XI. Yüzyıllarda Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde, İran, Bizans ve Arap mücadelesi içinde en çok zarar gören kavimlerden birisi Ermeniler olmuştur. Yüzyıllarca bu bölgelerde dağınık bir şekilde ve komşu büyük devletlere tâbi olarak yaşayan Ermenilerden bir kısmı bu mücadeleye dayanamayarak, Gürcistan, Polonya ve Galiçya'ya, büyük bir kısmı da Güney Batıya (Akdeniz kıyılarına) göç etmişlerdir. Selçuklu Türklerinin İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girip 1064'te Kars ve Ani'yi zaptedip, 1071'de Malazgirt Savaşı ile Bizans'ı mağlup etmesi üzerine Ermeni krallıkları Bizans tarafından tamamen dağıtılmış, hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir kısmı Kilikya bölgesine göç etmişlerdir. Büyük Ermenistan parçalanmış, Lori ve Kapan Krallıkları ile, Artsah ve Sasun beylikleri mücadelelerine devam etmiştir.

XII. Yüzyılda Büyük Ermenistan'ın bir kısmı da Gürcistan tarafından istila ve ilhak edilmiş, XIII. Yüzyılda ise bütün Ermenistan

ve Gürcistan Moğollar tarafından işgal edilerek İlhanlılar Devleti kurulmuştur. Kilikya Ermeni Krallığının sonu da diğer Ermeni Devletlerinden farklı olmayarak bir müddet mücadelenin sonunda Türklerin Orta Doğuya hakim olmaları ile son bulmuştur.

TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

Selçuklular Doğu Anadolu'ya hakim oldukları zaman, bu bölge halkının büyük kısmı (Ermeniler de dahil) büyük arazi sahipleri elinde köle hayatı yaşıyorlardı. Bizans'ın bunu düzeltecek gücü ve etkisi yoktu. Bu nedenle halk kendilerine vergiden başka bir mükellefiyet yüklemeyen, din ve mezheplerine karışmayan Selçukluları bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır. "Bizanslılar XI. asrın başlarından beri şarkî Anadolu'yu istilâ ederek oradaki küçük Ermeni krallıklarını kaldırıp mühim bir Ermeni nüfûsunu Sivas, Kayseri ve Fırat bölgelerine nakletmişler; Selçuklular muhacereti ve fütûhatı da Ermeni halkının daha fazla cenup-garba doğru kaymasına, Fırat kıyıları, Toroslar, Kilikya, Malatya, Maraş ve Urfa bölgelerinde yoğunluğun oluşmasına sebep olmuştur. Bizans'ın bu tehirci ve Ortodoksluğu Ermenilere zorla kabul ettirme siyâseti, onları Rumlardan soğutmuş ve düşman bir duruma getirmiştir. Anadolu'nun müdafaaasına karışmayan Ermeniler bazen Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılayarak Bizanslılar aleyhindeki millî ve dinî nefretlerini devam ettirmişler, Malazgirt muharebesinde olduğu gibi toptan savaş meydanından uzaklaşmışlar; fırsat buldukça da Rumlara karşı tecavüze geçmişlerdi. Böylece Ermeniler ilk Arap fetihlerinden Müslümanlara olduğu gibi şimdi de Bizanslılara karşı Türklerle yakın olmuşlardı. Bu sebeptendir ki, çağdaş Ermeni ve Süryani müellifleri Rumları "menfur ve kadınlaşmış" sıfatlarıyla dinlerine ve millî varlıklarına düşman "zalim Rafiziler" olarak gösteriyor; Bizanslılar da onları hıyânetle itham ediyorlardı"¹. Ermenilerin barış ve güven içerisinde yaşamlarını sürdürmeleri Selçuklu Devleti ile başlayıp Osmanlı Devleti ile de devam etmiştir.

1324 yılında Osman Gazinin Devlet merkezini Bursa olarak tayin etmesi üzerine, Kütahya'da bulunan Ermenilerin çoğu ve Erme-

1. Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Türkiye", Boğaziçi Yayınları, s. 68.

ni ruhani reisliğinin Bursa'ya nakledilmesi ile ilk Osmanlı Ermeni münasebeti başlamıştır. Ermenilerin tamamının bulunduğu bölgeler Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı toprakları haline gelmiştir. Ermeniler bu dönemde her yerde azınlık olarak ve küçük beyliklerin, krallıkların yönetimi altında bulunuyorlardı. Siyasî ve sosyal bakımdan bir teşkilâta sahip değillerdi. Asırlardır kendilerini yöneten devletlerin baskıları altında ezilen Ermeniler ilk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde din ve vicdan özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Ermeniler için Patrikhane tesis edilmiş ve başına Ermeni Patriği Hovakim getirilerek din bakımından yönetim Patrikhaneye verilmiştir (1461).

Ermeniler Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Türklerden daha emin ve zengin bir hayata kavuşmuşlardır. Dağınık ve fakir durumda olan Ermeniler yer yer cemaat haline geldiler, sanat ve ticarete önde gelen kişiler oldular. Din dışında tüm yaşam biçimlerini Türklere uydurdular. 1514'e Yavuz Sultan Selim Tebriz'den İstanbul'a birçok Ermeni sanat ehlini aileleriyle birlikte getirmiş ve bunları İstanbul'un en güzel yerlerine yerleştirmiştir. Türklerle Ermenilerin karşılıklı sevgi ve güveni kendi din kardeşlerinden daha ileri seviyede yıllarca devam etti.

Ermenilerin rahatlamasını ilk bozan Fransız Katolik misyonerleridir. Bunlar Ortodoksluğun daha sıkı ve sıkıcı olduğunu, Katolikliğin daha güvenli ve medeni olduğunu, papalığa bağlanırlarsa daha çok himaye göreceklarını ileri sürerek, Ermenilerin aslında Katolik olduğunu Bizans'ın onları zorla Ortodoks yaptığını telkine başladı. 1811'de Bükreş Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin bir kısmı resmen Katolik olduklarını ilan ettiler. Ermeni patriği idaresindeki Ermeniler ile Katolik Ermeniler birbirine amansız düşman oldular. Fransa Katolik Ermenilere her türlü yardımı yapıyor, onları sanat, ticaret ve eğitimde destekliyordu. Ermeniler hayli zaman sonra Fransa'ya bağlanmışlardı. Böylelikle bir taraftan da Osmanlı Devletinin paylaşımında Fransa sahip olmayı hedeflediği yerlerdeki öncülerini de hazırlamıştı.

Osmanlı Devleti Ermenilerin sadakatinin devam edeceğine güvenerek onlara hükümet işlerinde ve serbest hayatlarında en zengin

ve rahat işleri veriyordu. Barutçubaşılık, Demircibaşılık, Hazine-darlık, Darphane Sarraflığı, Madencilik, şirket kurulması ve idare edilmesi, vapur işletmek...vs. işlerinin tamamı Ermenilerin elindeydi. Padişahın muhasipleri arasında Ermeniler de vardı. Türk halkı fakirleştikçe Ermeniler daha zengin ve güçlü oluyorlardı. 1860'ta Osmanlı Hükümeti Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan Ermeni Anayasasını kabul etti. Artık Ermenilerin, dinî, millî ve içtimaî meselelerini konuşmak ve idare etmek için "Ermeni Millî Meclis-i Umumisi" adıyla bir meclis kurmalarına ve kendilerini idare etmelerine izin verilmiş oluyordu.

Bu dönemde Türk Ermenileri sarayda, belediye ve mahkemelerde, memurluklarda görev alabilirken, Rusya'daki Ermeniler zorla Ortadoks yapılıyor, olmayanlar hapsediliyor veya Sibiryaya sürülüyordu. Ermeni dili ile okumak, yayın yapmak yasaklanmıştı. Kilselerdeki ayinler kontrol altına alınmıştı. Ermenilerden asker alınıyor, uzak ve sağlıksız, pis yerlere gönderiliyordu. Bu durumlara dayanamayan Ermeniler Avrupa'ya, İngiltere ve Fransa'ya kaçıyorlardı. Osmanlı Rus Savaşı başlarken Ruslar Ermenilere hoş görünmek ve onları kullanmak maksadıyla iyi muamele etmeye başladılar. 1877-1878 harbinde Kafkas Orduları Başkomutanlığını Ermeni Loris Melikan'a verdiler. Ancak Osmanlı-Rus Savaşı bittikten sonra Rusya'da tekrar Ermenilere karşı işkenceler başladı. Rusya'dan kaçan Ermeniler canlarını kurtarabilmek için Türkiye'ye sığınıyorlardı.

3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasının 16. maddesi ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi ile meydana getirilen Ermeni meselesi resmi bir sıfat kazanmış ve Avrupalılar tarafından her fırsatta Osmanlılara karşı bir koz olarak kullanılmıştır.

Ermeni meselesi hiçbir zaman Türkler tarafından çıkartılmamıştır. Bu mesele, Osmanlı İmparatorluğunun doğu vilayetlerinde karışıklık çıkartarak büyük menfaatler kazanacak olan Rus ve İngilizlerin uyguladıkları politikadan doğmuştur. Teşkilatlanmış bir Ermenistan Rusya için Akdeniz'e doğru atılmış ilk adım demektir.

İngiltere için oyunun iki yönü vardı: Ermenistan bir yandan Rusya'nın uzak hedeflerine karşı bir sur olacak, diğer yandan da kurulması için çıkarılacak karışıklıklar, Türklerin dikkatini Mısır'ın işgali sırasında başka bir yere çekecekti. Kurulmuş olan Ermeni komiteleri İngilizler tarafından desteklenmişlerdir. Kurulan komiteler, cemiyet ve dernekler aldıkları dış yardım ve tahriklerle Türkiye'deki isyan ve ayaklanmaları başlatmışlardır. Ermeni din adamları, öğretmenler, öğrenciler ve dernek mensupları yaptıkları isyanlar sonucunda Osmanlı devletinin kendilerine sağladığı serbestlikten ve suçluları cezalandırmamasından aldıkları cesaretle daha da ileriye gitmiştir. Taşnak ihtilalci Ermeni komitesinin 100 bin üyesi bulunmaktaydı. Osmanlı birliklerine karşı savaşmış olan eski Ermeni ihtilalcilerinin tabanca ve tüfekleri vardı. Sürekli silahlanarak güç kazanmaktaydılar. Masum Ermeni köylülerini tehdit ve baskı ile listelerine kaydediyor, ürünlerinin bir kısmını ellerinden alıyorlardı. Anayasanın ilanından sonra, eski polisiye tedbirlerin kaldırılması ve Ermenilere tam seyahat hakkı tanınmasıyla Taşnakçıların yabancılarla olan ilişkileri de son derece gelişti. Böylece Türkler sadece güçlü bir dış düşmana değil aynı zamanda içeride zamanla teşkilatlanmış bir iç düşmanla da karşı karşıya bulunmaktaydı.

1 nci Dünya Savaşı ilan edildikten sonra Ermenilerin itaatsizlikleri artmış, vergi vermemeye, askere gitmemeye ve hükümete bol bol şikayet götürmeye başlamışlardı. Türk ordusunu arkadan vuruyor, yalnız kalmış müfrezelere saldırıyor, erzak konvoylarını ele geçiriyorlardı. Van'da isyan çıkartalar, bu şehri Rus birliklerine teslim ettiler. Van şehir merkezinin güneyinde toplanan yaklaşık 5000 silahlı Ermeni askeri birlikleri ve diğer resmi binaları, bankaları bombaladılar. Banat köyünde jandarma müfrezesine saldırılarak Yüzbaşı Süleyman efendi ve tüm müfrezesi şehit edildi. Çatak, Gevaş, Gürpınar, Hizan, Süleymanlı ve Mamuretülaziz'in pek çok köyünde durum aynı şekilde gelişti².

Ermeni çetelerinin başlatmış olduğu bu durum Türk Hükümetinin ihmal edemeyeceği bir hale gelmişti. Acil bir çözüm bulunmak

2. BOA. DH. EUM, 2.Şb. 68/83.

zorundaydı. Her gün masum ve korunmasız Türk halkı yağmalanıyor, eziliyor ve şehit ediliyordu. Memleketin içinde bulunduğu en zor dönemde vatan savunması görevinden kaçarak, dış düşmanla işbirliği içerisine giren, Türk halkına eziyet ve işkence eden Ermeni çetelerinin mensup olduğu komitelerin bir an önce kapatılması ve faaliyetlerinin durdurulması gerekmiştir. 24 Nisan 1915 tarihli gizli bir tamimle tüm vilayetlerdeki komite merkezlerinin kapatılması ve evraklarına el konulması emri verilerek 26 Nisan 1915 tarihinde Başkomutanlık tarafından tüm birliklere gönderilen aynı emir gereği 2345 kişi tutuklanmıştır³. Bu hareketler Van'ın Ermeni birlikleri tarafından ele geçirilmesinden sonra gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu uygulama nedeni ile Ermeniler her yıl 24 Nisanı katliam günü olarak kutlamaktadırlar. Bu tedbirler gereği, 27 Nisan 1915 tarihinde çıkartılan geçici kanunla (**Tehcir Kanunu**) Ermeniler buldukları yerlerden alınarak ülkenin iç kısımlarına doğru yerleştirilmeye başlanmıştır⁴. Bu iç göç son derece güç şartlar altında gerçekleşmiştir. Haberleşme vasıtasının bulunmayışı, düzenli yiyecek temin edilememesi, sevkıyat sırasında eşkıya ve Ermeni komitecilerin saldırması, çeşitli hastalıklar nedenleri ile bu zavallıların büyük bir kısmı kendi ırkdaşlarının iğrenç oyununun masum kurbanları olmuştur.

Sevkıyat sırasında Ermeni kabilelerine tecavüzlerin önlenmesi amacıyla güzergahların değiştirilmesi⁵, Ermeni kadın ve çocuklarına yeterince ekmek verilmesi, çetecilerle ilişkisi bulunmayan ve ihanet etmeyen Ermenilerin sevk edilmemeleri için Dahiliye Nezaretinden emir verilmiştir⁶.

Savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek, emniyet içinde geri dönmelerinin sağlanması, gerekli tedbirlerin alınması, seyahat belgeleri olmaksızın seyahat edebilmelerinin sağlanması, masrafsız bir şekilde yiyecek ve ihtiyaçlarının karşılanması, bu konuda görevliler tarafın-

3. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 213.

4. BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara, 1994, s. 30.

5. Gürün, *a.g.e.*, s. 119.

6. Gürün, *a.g.e.*, s. 133.

dan gösterilecek herhangi bir ihmalinin cezalandırılacağı Dahiliye Nezareti tarafından vilayet ve livalara bildirilmiştir⁷.

Bu iskanların yapıldığı dönemde Türk halkı da yapılan Rus ve Ermeni eziyetleri yüzünden buldukları yerlerden göç ediyorlardı. Türk birlikleri Rus ordularının ve isyancı Ermenilerin baskısı karşısında geri çekilmek zorunda kalıyordu. Göçler sırasında soğuk, açlık ve hastalık Türk halkını da ölüme mahkum ediyordu. Kafkas cephesinde görev yapan subaylar tarafından tutulan notlarda bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "**Annelerinin kollarında soğuktan donarak ölmüş bebekler!**". Aynı zamanda arşivlerimizde mevcut fotoğraflarda da bu açıkça görülebilmektedir.

Geri çekilme sırasında da Kürt ve Arap çeteleri Ermeni ve Müslüman konvoylarına saldırılar düzenlemişlerdir. İngiliz işgallerinde Türk aileler Hıristiyan ailelerden daha fazla ızdırap çekmiştir. Tüm bu savaş sırasında gerçekleşmiş olan kanlı eylemler diğer devletlerin yapmış olduğu resmi istatistiklerle de tespit edilmiştir. Fakat hiçbir zaman katledilen, evlerinden, mallarından, evlatlarından, anne ve babalarından zorla ayrılan Türk halkından bahsedilmemiştir. Türk köyleri yakılıp yıkılmış, insanlar diri diri toprağa gömülmüş, kadınlar ve çocuklar işkence yapılarak öldürülmüş, tecavüze uğramıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bakanlar Kuruluna millî hudutlarımız içerisinde bulunan, ancak mütareke hükümlerine uyularak, boşaltılan "Elviye-i Selase" Kars, Artvin ve Ardahan'ın tekrar geri alınması konusunda yetki vermişti. Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın 30 Mayıs ve 4 Haziran 1920 tarihli raporlarında da belirttiği üzere, "Ermeniler ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunacakları, Ermeni ordusuna karşı hakim ve müsait bir vaziyet almanın zorunluluğu, Brestlitovsk ve Batum muahedeleri ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selâse'yi işgal etmek üzere harekete geçmenin" gerekliliğini açıklamış ve hükümetçe de bu durum uygun görülmüş, taarruz için 7 Haziranda emir verilmişti. Ancak, Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Nazırının Erme-

7. Gürün, a.g.e., s. 175-184.

nistan, İran ve Türkiye hudutlarının tespitinde Rus Sovyet Hükümetinin arabuluculuğu ile meselenin siyasî yollardan hallinin mümkün olabilmesi üzerine, ordunun taarruzu gecikmişti. Bu gecikme sonucunda, Ermeniler doğu cephesinde, Türk topraklarına ve halkına tecavüze devam ederek Müslüman halkı öldürmeye devam etmiştir. Rusya bu duruma engel olamamıştır.

Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Ferik Vehip Mehmet Paşanın Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Piyade General Perzuvalski Cenaplarına yazmış olduğu mektupta;

"Brestlitovsk mütarekesinin 5. Maddesi Erzincan mütarekesinin 15. Maddesi yerine kaim olacağına nazaran bu sonuncu maddenin ol babdaki muvafakat âlileri üzerine mütareke metninden ihraç edildiğine dair mütarekeye şerh verildi. El-yevm Rus orduları tahtı işgalinde bulunan havali-yi malumedeki İslam teb'ayı Osmaniyesinin Ermeniler tarafından hiçbir suretle duçar-ı zulm ve i'tisaf olmamaları için makam-ı aide ve mes'ulesine evâmîr-i kat'îye şedide i'ta buyurulduğu muhtemel vuku' her türlü harekâta karşı tedabiri müessere ve şedidenin ittihaz kılınacağı hakkındaki neş'arat devletlerine bütün kalbimle arz-ı şükran eylerim. Ahiren Asâr zade-i zuhur olan bazı vakayâ-ı tedabir manianın ittihazı ricasıyla Kafkas Ordusu Kumandanı Odişe Lidze Generallerine bildirdiğim gibi Ermenilerin mezalimi hakkında elde edebildiğim bir kısım malumatı zat-ı devletlerine de ber vech âti arz eylemeyi lüzumlu ve faydalı gördüm.

"Bilhassa Rus Kafkas kolordusu karargahının Erzincan'dan hareketinden sonra Erzincan kasabasıyla civar köylerinde Ermenilerin mezalimi yalnız تنها yerlerde tesadüf eylediklerini katl etmek, gece bir takım haneleri basarak ashabını öldürmek gibi fecayi' ve şenaat münferide halinden çıkararak bazı kur'anın kamilen ihrakı, kadınların namusuna tecavüz ve yaktıkları köylerdeki ahalinin katliamı derecesine vardığının kemal tesirle sema' devletlerine îsalini vezifeden ad eylerim.

"Bu cümleden olarak 13 K.Sani 1334'de Erzincan'ın 18 km. kadar cenup şarkındaki (zekkih) karyesi Ermeniler tarafından akı-

bet-i elemiyeye uğratılmış ve takriben bir hafta evvelisinde Ardasa'nın 3 km. cenup garbiyesinde (koska) İslam karyesi 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından asılarak insaniyet ve beşeriyeti delhun edecek şenayi' ve fecayi' irtikab edildikten sonra karyede ihrak edilmiştir. Rus-Kafkas ordusunun bir ay istirahat geri çekilmesiyle iş bu ordu cürümmelerini istihlaf eden ve kısmen memâliki müstevliye halkından bulunan Ermeni kıtaatının bir ay istirahat vakayâ-a karşı emir ve nehî devletlerini fiilen ne derece hulus ve asabiyetle ifâ edebileceklerinin takdirini minel kadim bu husus da haiz oldukları fikir ve kanaat âliye ve nâfizenin takdirat muhakkasına terk ve havale tedâbir ciddiye-i manianın tesriği hususundaki karar musib devletlerine intizar eyler ve bu münasebeyle kadim ve samimi olan ihtiramâtımın kabulünü rica eylerim. General Hazretleri"⁸.

Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı
Ferik Vehip Mehmet Paşa

Arşiv kayıtlarımızdaki belgelerde 1'nci Dünya Savaşında Ermeniler tarafından Türk ve Müslüman halkına yapılmış katliamlar ve işkenceler çok açık bir şekilde gözükmektedir. Üçüncü Ordu Komutanlığı tarafından tutulmuş olan kayıtlarda; 19.05.1918 tarihinde Ahirkelek Ermenileri büyük bir hazırlık yaparak civar Müslüman köylerine tecavüze ve taarruza başlamışlardır. Bu saldırılarda kadın, çocuk demeden herkesi işkence ile öldürmüş, çeşitli organlarını parçalamış, evleri ve yerleşim yerlerini yakıp yıkmışlardır. Avkam, Varavan, Koniya, ve Tok köylerinde de aynı işkenceleri yapmışlardır. Bu işkencelere dayanamayan ve hayatta kalanlar ise kaçmak zorunda kalmıştır. Ermenilerin işledikleri cinayetleri gösteren fotoğraflarla birlikte Erzincan'da bulunan 13'ncü Türkistan Alayına Mensup Yüzbaşı Vekili Kazmir kendi el yazısı ile Ermenilerin Erzincan'da yaptığı zulmü anlatmış, Ermenilerin 800 kadar Türk'ü katlettiğini, zulmün devam ettiğini ve şehri yağmalayıp, yakıp, yıktıklarına bizzat şahit olduğunu bildirmiştir⁹.

8. ATASE. D-25, F-1.

9. ATASE Arşivi D;48, R; 1-3.

Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Korgeneral Vehip Mehmet Paşa, Rus Kafkas Orduları Başkomutanı Prezevalsky'e yazmış olduğu yazıda; Ermenilerin Erzincan, Ardasa, Gümüşhane, Vakfıkebir ve Polathane civarlarında katliam yaptıklarını, evleri yakıp yaktıkları, halkın malına el koyarak ırzlarına geçildiği bildirilmiştir. Aynı yazıda, Osmanlı mahkemeleri tarafından idama mahkum edilmiş eski Ermeni çete başlarından Sivaslı Muradban adlı, ktilin başına topladığı adamları ile idareyi ele aldığı bildirilerek, bölgedeki Rus birliklerinin duruma hakim olamadıkları vurgulanmıştır¹⁰.

13 Nisan 1919'da Kars'taki mahalli hükümet, İngilizlerin eylemleri sayesinde şehri terketmek zorunda kalınca, Ermeni general Ossebian şehre birlikleriyle yerleşmiş ve Taşnakçı Gargonof iktidarı ele almıştır. Kars'ın Ermeni birliklerince işgali sırasında yüzlerce Müslüman asker katledilmiştir¹¹ 28 Eylül 1920 sabahı Türk taarruzları başlamış ve Kars kısa bir süre sonra geri alınmıştır. Türk orduları Kars'a girdikleri zaman, orada bulunan Ermeni yetim çocuklarına bakmakla görevli Amerikan teşkilatının başı olan Edward Foks, İstanbul'daki Amerikan temsilcisi Amiral Bristol'a 31 Ekim 1920'de şu telgrafi çekmişti (**Kars'taki bütün Amerika'lılar iyidir. Türk ordusu bizden ilgi ve himayesini esirgememektedir. Teşkilâtı eskisi gibi geliştirmemize müsaade edilmiştir. Türk askerleri disiplinlidir. Katliâm olmamıştır**)¹².

Şüphesiz; Kars ve bu bölgeyi geri almak için taarruza geçen Türk ordusunun buradaki Ermenileri öldürdüğü iddiasını ileri sürenlere bu telgraftan daha güzel bir cevap verilemez. Bunu aksine bölgede çok sayıda Türk halkı ve askeri şehit edilmiştir. Bunların ispatı için ise bölgede yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan toplu mezarlar yeterlidir.

Doğu Anadolu'daki toplu mezarları araştıran, sayın Prof. Dr. Enver Konukçu hocamızın yazmış olduğu bir makale oldukça dik-

10. ATASE, D; 32, K; 1-3.

11. Jean Schlicklin "Ermeni Meselesi" Paris, Berger-Levrault-Editeurs, 136. Boulevard Saint-Germain (VI.), 1922.

12. Sadi Koçaş, "Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri", Ankara, 1967, s. 244.

kat çekicidir; "Ermenilerin kilisesi Eçmiyazın duvarlarının hemen güneyindeki Oba köyünde, merekte yakılarak, kurşunlanarak öldürülen Türk'lere ait ceset kalıntılarına karlı ve soğuk bir günde ulaşabildim. Akşama kadar devam eden kazıda yüzlerce iskelet ortaya çıkartıldı.... Böylece 1918'de Drastamat Kanayan, Heço, Antranik ve Armen Garo gibi Ermeni çete reislerinin hiç acımadan katlettikleri insanlar, 1986'dadünya tarafından ibretle görüldü. Bir Amerikalı meslektaşımız "Türkler soykırımın maddi delillerini buldular" derken, Ermeniler New York, Los Angeles, Paris, Londra ve Roma'dan hattâ Atina'dan garip sesler çıkardılar.

"1 Temmuz 1986'da iki kademeli yapılan Alaca kazısı da, Oba'daki gibi tüyler ürpertici idi. 300' e yakın vatandaşımız, 1'nci Kafkas Kolordusu'ndan önce, Antranik'in talimatı çerçevesinde yok edilmişlerdi... Doğu Anadolu'da Ermeni zulmüne uğramayan hiçbir yer yoktu. Erzincan, Sansa, Tercan, Aşkale, Kandilli, Ilıca, Bayburt, Erzurum, Hasankale, Horasan, Bardız, Sarıkamış, Selim, Kars, ve Gümrü sınırına kadar her yerde Ermeni vahşeti, kan dökücülüğü, binlerce insanı yok etmişti. Bitlis, Van, Gevaş, Erciş, Muş, Doğu Beyazıt ve Iğdır'da bundan nasibini almıştı...

"7 Ekim 1988'de Erzurum'un kuzeyinde eski Arzuti harabesinin kalıntıları üzerinde kurulmuş olan Yeşil yayla köyünde, Mart 1918'de Ermenilerin çekilişleri sırasında öldürdükleri insanlara ait toplu mezar açılmıştı. Merek tabir edilen samanlığa doldurulmuş ve yakılmış insanlardan sadece 80 kadarının iskeletleri teşhis edilmişti. ...Mehmet Reşat devrinin hâtıralarına tesadüf edildiği gibi hâlâ ortadan kaybolmamış insan eriyiği yağ tabakaları, nazarlıklar ve muskalar gözler önüne çıkartıldıkça, vahşetin ulaştığı çizgi daha iyi anlaşılmıştır. Hele, bir annenin kucığında çocuğu ile bulunması, basın mensuplarını ve yabancı bir gazeteciyi hayli etkilemişti.

"Kars'ta, Ani harabelerine giden yol üzerindeki Subatan köyü, 1918 ile 1920'de katliâma maruz kalmıştı. Burada öldürülen çocukların resimleri zamanımıza kadar gelebilmişti...."¹³.

13. E. Konukçu, *Tarih ve Medeniyet*, "Doğu Anadolu'da Ağlayan Tarih: Toplu Mezarlar", Sayı: 2, İstanbul, 1994, s. 22-23.

Bütün bu eylemler 1920 yılı boyunca devam etmiştir. Müslüman halk sistematik bir şekilde soykırıma tabi tutulmuştur. Taşnakçı Ermeniler faaliyetlerini Azerbaycan ve Karadağ kazasında da sürdürüyor, köyleri yakıp, yıkıyorlardı. Bu eylemler özellikle Ön Asya'nın doğu bölgelerinde oturanların güvenliğini tehdit etmiştir.

Yapılan mücadelenin tam olarak sonuçlanabilmesi ve bölgede barışın sağlanması için Genelkurmay Başkanlığı, 31 Ekim 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığına verdiği direktifte: **(Kazanılan zaferden kesin sonuç alınması için Ermenileri silahtan tecrit ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam edilmesini)** emretti¹⁴. Bu emir sonucu zor durumda kalan Ermeniler her zaman yaptıkları gibi telgraflar, bildiriler ve çeşitli ses getirici yöntemlerle feryatlarını dünya ülkelerine duyurmaya çalıştılar. Sonuç olarak; bu çabaları hiçbir işe yaramadı ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşmasını imzaladılar. 16 Mart 1921'de Moskova ve Kars antlaşmaları ile Misak-ı Millî sınırları kabul edilmiş oldu. Ermeni işgali altında bulunan Iğdır ve Tuzluca Kars'ın ilçesi olarak Türkiye sınırlarına dahil oldu.

Lozan Antlaşmasıyla, Türkiye'de yaşayan Ermeniler azınlık statüsüne kavuşmuş, Türk vatandaşlarının sahip olduğu tüm haklara sahip olmuşlardır. Bu tarihten sonra Ermenilerle problem yaşanmamıştır. II'nci Dünya Savaşından sonra Türkiye Sovyet Rusya tehdidine karşı NATO' üye olması üzerine Rusya tarafından Türkiye'nin dışarıdaki itibarını zedelemek ve iç karışıklık çıkartmak maksadıyla Ermeni propagandası ortaya atılmıştır. Ermeniler bu tarihten itibaren "Dört T" planını uygulamaya koymuştur. Bu planın aşamaları; Terör, tanınma, tazminat ve topraktır.

Dünya siyasetinde Ermeni Meselesi belli zamanlarda planlı olarak ortaya atılmaktadır. Emperyalist ve sömürge devletleri Osmanlıyı parçalayıp bölgesel çıkarlarını elde etmek için Ermeni komitecilerinin özgürlük ve istiklâl ülkülerini kendi amaçlarına kılıf olarak kullanmışlardır. Bu devletlerin yapmış olduğu yardımlar ve

14. Koçaş, a.g.e., s. 245.

desteklemeler Ermeni halkına hiçbir menfaat sağlamamış, aksine masum Ermeni halkının yok olmasına sebep olmuştur.

1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından "Soykırım Sözleşmesi" kabul edilmiş, Türkiye 1950 yılında bu sözleşmeye taraf olmuştur. Sözleşmeye göre soykırımın tanımı: "ırk, milliyet, etnik ve din farklılıkları nedeniyle insan gruplarının yok edilmesidir." Türkiye'de Ermenilere yönelik uygulamada Türkler tamamıyla kendi halkı ve masum Ermeni halkının can ve mal güvenliğinin sağlanması için çaba harcamıştır.

Türkiye'de yaşayan ve ülkenin bir parçası olarak görülen, çeşitli devlet mercilerinde görev yapan Ermenilerin işten çıkartılmaları ve tayinlerinin ne şekilde ve sebeplerle yapıldığına örnek teşkil etmesi bakımından Mart 1331 senesinde İşten çıkartılan ve tayin olunan Ermeni asıllı Adliye Memurları ile ilgili Arşiv Belgesi tercüme edilerek sunulmuştur.

Mart 1331 Senesi Sonundan Ağustos 1331 Başına Kadar (Azledilen) İşten Çıkarılan Ermeni Asıllı Adliye Memurları ve İşten Çıkartılma Sebepleri¹⁵

İSİM	MEMURİYET YERİ	AZİL TARİHİ	AZİL SEBEBİ
Frenkyan Horon Efendi	Hüdavendigâr Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Harp Sebebi İle Görülen Lüzum
Hamrok Bekyan Efendi	Karahisar Şarki Bidayet İdare Mahkemesi Azası	1 Nisan 1331	Ermeni Komitesine ve Hükümet Sırlarını Açıkladığı Sivas Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Leon Efendi	Hafik Kazası Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumi	14 Nisan 1331	Vatanın Menfaati Gereği İşyerinin Kapatıldığının Sivas Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Vahram Efendi	Mersin Bidayet Mahkemesi Azası	14 Nisan 1331	Görülen Lüzumu Avareye (İşsizlik) Sivas Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine

15. ATASE, D; 21, F; 1-2.

İSİM	MEMURİYET YERİ	AZİL TARİHİ	AZİL SEBEBİ
Mağradik Efendi	Mersin Bidayet Mahkemesi Azası	14 Nisan 1331	Görülen Lüzumu Avareye (İşsizlik) Sivas Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Refail Kardaşyan Efendi	Adana Bidayet Ceza Reisi	25 Nisan 1331	Ermenilerle İlgili Konularda Tarafsız Davranamaması ve Hükümet Yetkilerini Olumsuz Bazı Yerlerde Kullanması
Dikyan Haracyan Efendi	Diyarbakır Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	25 Nisan 1331	Bilgisinin Azlığı ve İşe Devamsızlığı
Handanyan Garabet Efendi	Diyarbakır Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	25 Nisan 1331	Adı Geçen Şahıs Yerli Olup, Bulunduğu Mahkemede İyi Nam Bırakmamış Olması, Memuriyet Yaşının Dolması ve İyi Bir Tahsili Olmaması
Garabete Efendi	Trabzon İstinaf Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Resmi Mevkisi Gereği Tanınmış Olmasından Milli Bilgileri İçte ve Dıştaki Düşmanlara Bildirdiğinin Trabzon Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Ersak Efendi	Trabzon Merkez Bidayet Mahkemesi	30 Nisan 1331	Resmi Mevkisi Gereği Tanınmış Olmasından Milli Bilgileri İçte ve Dıştaki Düşmanlara Bildirdiğinin Trabzon Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Serkis Efendi	Trabzon Merkez Bidayet Mahkemesi	30 Nisan 1331	Resmi Mevkisi Gereği Tanınmış Olmasından Milli Bilgileri İçte ve Dıştaki Düşmanlara Bildirdiğinin Trabzon Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Dikran Altunyan Efendi	Bitlis İstinaf Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Hıyanet ve İhaneti Tespit Edilerek Bitlis Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Mihran Markosyan Efendi	Bitlis Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Hıyanet ve İhaneti Tespit Edilerek Bitlis Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine

İSİM	MEMURİYET YERİ	AZİL TARİHİ	AZİL SEBEBİ
Useb obsiyan Efendi	Bitlis Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Hıyanet ve İhaneti Tespit Edilerek Bitlis Vilayetinden Bildirilmesi Üzerine
Monok Çerkezyan Efendi	Muş Bidayet Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Hıyanet ve Komiteye Mensubiyeti Muş Mutasarrıflığıyla Müdde-i Umumiliğine Bildirilmesiyle
Ağım Kalemyan Efendi	Siirt Bidayet Mahkemesi Azası	30 Nisan 1331	Muma İleyhin İstihdamı Gayrı Caiz Olduğu Mahalli Mutasarrıflığıyla Müdde-i Umumiliğinden Bildirilmesiyle
Karakin Efendi	Genç Bidayet Mahkemesi Azası	5 Mayıs 1331	Görülen Lüzum Üzerine
Avadis Efendi	Muş Bidayet Mahkemesi Azası	5 Mayıs 1331	Hıyanet ve Komiteye Mensubiyeti Muhakkık Olmasından
Aleksandır Efendi	Mamuretülaziz İstinaf Mahkemesi Azası	16 Mayıs 1331	Hüsni Vazifeden Ziyade Gayreti Milliye ile Komiteye Mensup Olduğu Anlaşılmasından Lüzu mu Azli Mamuretülaziz Vilayetinden İş'ar Olması
Agop Efendi	Mamuretülaziz Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	16 Mayıs 1331	Hüsni Vazifeden Ziyade Gayreti Milliye ile Komiteye Mensup Olduğu Anlaşılmasından Lüzu mu Azli Mamuretülaziz Vilayetinden İş'ar Olması
Bartın Muhibbi Efendi	Kırşehir Bidayet Mahkemesi	24 Mayıs 1331	Süprüntü Arabacısı İbrahim'e "Şurada 4 Günlük Ömrünüz Kaldı" Gibi Hissiyat-ı Osmanî-yi Rencide Edecek Sözlerle Sitem ve Tahkir Edecek Sözler Söylediği Anlaşılmasına Mebni
Mihrak Efendi	Erzurum Merkez Bidayet Mahkemesi Azası	24 Mayıs 1331	Ermeni Taşnak Komitesine Mensubiyeti ve Neşri Fesad İle Meşgul Olduğu Erzurum Vilayetinden İş'ar Olunmasına Mebni

**Mart 1331 Senesi Sonundan Ağustos 1331 Başına Kadar (Azledilen)İşten Çıkarılan
Ermeni Asıllı Adliye Memurlarının Tayin Edilmeleri¹⁶**

İSİM	ESKİ VE YENİ GÖREV YERİ	TAYİN TARİHİ
Kostantin Efendi	İstanbul İnci Ticaret Mahkemesi Azalığından İstanbul İstinaf Mahkemesi Azası Mülazımlığına	1 Mart 1331
Viran Sabık Efendi	İstanbul İnci Ticaret Mahkemesi Azalığından İstanbul İstinaf Mahkemesi Riyasetine	1 Mart 1331
Arvaşin Bekyan Efendi	Konya Bidayet Mahkemesi Azalığından Karaman Bidayet Mahkemesi Azalığına	7 Mart 1331
Abraham Efendi	Karasi Mutasarrıflığından Eceabat Mutasarrıflığına	19 Mart 1331
Kığorak Efendi	Gelibolu İstinaf Mahkemesinden Kütahya İstinaf Mahkemesine	16 Mart 1331

SONUÇ OLARAK;

Yıllar önce çeşitli milletler tarafından sürekli aşağılanan, haksızlığa uğratılan ve göçe zorlanan Ermeni halkı ülkelerin çıkarlarına göre çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Buraya kadar yazılan yazılarda Ermeni halkının yalnızca Türk devleti yönetimi esnasında gerçek hak ve özgürlüklerine kavuştuğu, Türk halkından ayırt edilmediği görülmüştür. Ne zaman diğer ülkelerin siyasî çıkarlarına alet olmuş, her türlü hak ve özgürlüğü kazanmalarına vesile olan Türk insanına karşı cephe almış ise, o zaman Türk halkı ve Ermeni halkının ezilmesine sebep olmuştur. Bu politika Ermenilere siyasî ve ekonomik hiçbir fayda sağlamamıştır. Ermeni halkının bu günde tarihinden ders alarak diğer ülkelerin tahrik ve propagandalarına kapılmamaları, tarihlerinden ders almaları gerekmektedir. Tarihlerinden ders almayan devlet ve devlet adamları, yalnız kendi ülkelerini değil, bütün insanlığa felâket getirir.

Gerçeklere ulaşılabilmesi için arşiv kayıtlarının mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde kamuoyuna sunulması, tercümelerinin yapılarak birkaç dilde yayınlanması gerekmektedir. Bu gün yabancı tarihçiler tarafından mensup oldukları ülkenin siyasî menfaatleri düşünülerek hazırlanmış olan yayınların bilimsel yönleri araştırılmalı, kendi arşiv kayıtlarımızdaki Fransız, İngiliz, Rus, Amerikan

16. ATASE, D;21, F; 1-1.

ve Türk komutanların kaleminden çıkan notlar ve belgeler gün ışığına çıkartılmalıdır. Gündemi meşgul eden asılsız yayınlar değil belgelerin gösterdiği gerçek olaylar Türk ve yabancı basında konuşulmalıdır. Makalemden sunmaya çalıştığım belgeler Arşivlerdeki belgelerin binde biri bile değildir. Çok daha önemli, sorunları aydınlatıcı belge ve fotoğraflar mevcuttur. Bunların sorun ortaya çıkmadan önce millî bir görev ve tarih bilinciyle yayınlanması gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunu parçalayarak kendi çıkarlarına ulaşmayı hedefleyen ülkeler bu gün de bölgesel güç olarak adından söz ettiren Türkiye için komplolar hazırlamakta, sorunlarla uğraşan, siyasî ve ekonomik hayatta geri kalmış bir Türkiye oluşturmak için "Ermeni Meselesi" adı altında dünya gündeminde Türkiye'yi karalamaya çalışmaktadırlar. Haklı davasında Türkiye'nin başarıya ulaşacağı gerçektir, umarız halen Türkiye'de tüm hak ve özgürlüklerine sahip, zengin bir hayat yaşayan Ermeniler tarihlerinden de ders alarak bu oyunlara gelmeyecektir. Zira bu olaylar sırasında hayatlarını kaybeden Ermeniler de bizim vatandaşımız ve toplumumuzun birer ferdi idi. Onların yok olması ile Türkler de en önemli sanatlarında çalışan yetenekli insanlarını kaybetmiştir. Bu çalışma alanlarındaki yetersizliğin ve tecrübeli insanların olmayışı Türk ticaretini ve ekonomisini büyük ölçüde etkilemiştir.

14.03.2001 tarihinde, 104 yaşında vefat eden Babaannem Hanife Yarar'ın anısına hürmet için seferberlik olarak bahsettiği anılarından onun hafızasındaki Rus ve Ermeni kavramlarından nakletmek istediğim önemli bir ayrıntı da var;

"Kızım, biz çok zor günler yaşadık, sizlerin göremeyeceğiniz, görmenizi de istemeyeceğim karanlık günler. Seferberlikte ve Rus baskınında ben yedi yaşındaydım, kardeşim yeni doğmuştu henüz kırkı çıkmamıştı. Bir sabah uyandıığımızda köy (Erzurum-İspir-Fısrık Danzut köyü) Rus askerleriyle doluydu. Bütün evleri tek tek boşaltıp, bizi bir hanede topladılar. Erkeklerin kalanlarını götürdüler. Çok güzel olan kadınları da seçip (Mezire köyü)'de karargah kuran başkomutanlarına götürüyorlardı. Beni annem yiyecek bulmam için eve gönderdi. Korkarak eve gittim, her yer darma dağın

olmuştu, evlerin içine hayvanlarını bağlamışlardı, bütün yiyecekleri almışlardı, hiçbir şey bırakmamışlardı. Nasıl olmuşsa tandırın üstünde annemin akşamdan yaptığı pilavı görmemişlerdi onu zorla kucaklayıp gene korka korka annemin bulunduğu eve geldim. Onunla bir hafta idare ettik, annemin sütü kesilmişti. Kardeşim ağlayıp duruyordu. Rus askerleri onun ve benim başımızı okşuyor bize bir şey yapmıyorlardı. Ama Ermeniler öylemi! Gördüklerini hemen anında öldürüyor, kimseyi sağ bırakmıyorlardı. Yok, yok Ruslar iyiydi, onlar Ermenilere göre merhametliydi!"

Ermenilerle ilgili yaptığım arşiv taraması sırasında dikkatimi çeken bir de mektuptan bahsetmek istiyorum. Mektubu aynen tercüme ediyorum:

"Medeniyet ve İnsaniyet facialarından;

Şimdi aşına-yı mennan zalim olan bu madure-i milletin zulmen haysiyeti şike-i tasvire alırken arkamdaki çıplak ağacın veray-ı samitinden derin bir enin, elem aksetti. Şu feryad bâki müfekkiremde henüz yıldırımli bir kasırğa şiddetiyle hüküm sürerken bu sefidlice (beyazlaşmış) sâl-hürde-i (ihtiyar) yasın kaside-i giryanını şuraya kaydediyorum.

Zavallı ihtiyar korkudan titreyen uçuk dudaklarını eme eme hem ağlıyor hem de;

-Ah Pakize, sana reva görülen zulüm ve şenâ'ate bilmem ki Tanrı razı olacakmı?

Bu ağlayıcı eleme karşı müttecis bir elemle sordum

-İhtiyar, bu kim? ve kim öldürdü?

Biçare bu tecessüs müşfikten cesaret alarak ağladı, ağladı. Sonra kısık ve kesik bir sesle cevap verdi.

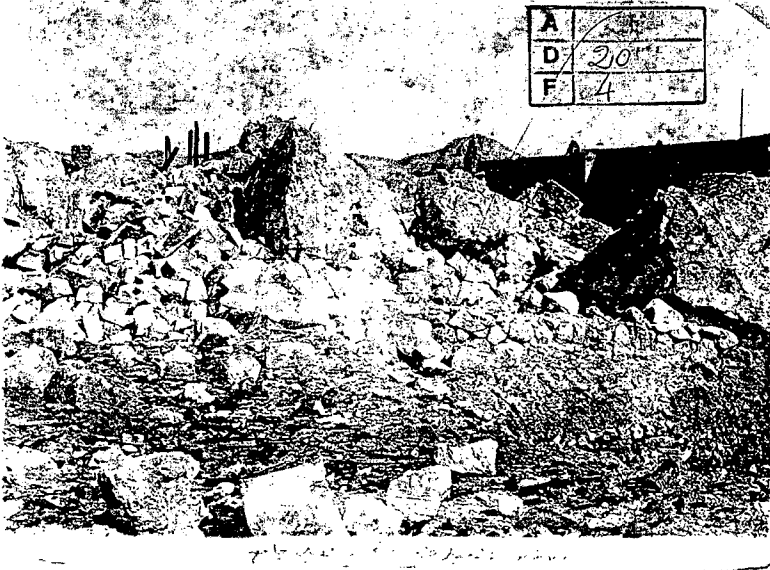
-Anasız ve babasız torunum. Babası şehit oldu, annesi veremden ölmüştü. Bunu da süngü ile öldürdüler. Keşke yalnız öldürsel erdi.....

-Kim dedim. Ağlar gözleriyle semaya baktı da gök gürleri gibi cevap verdi:

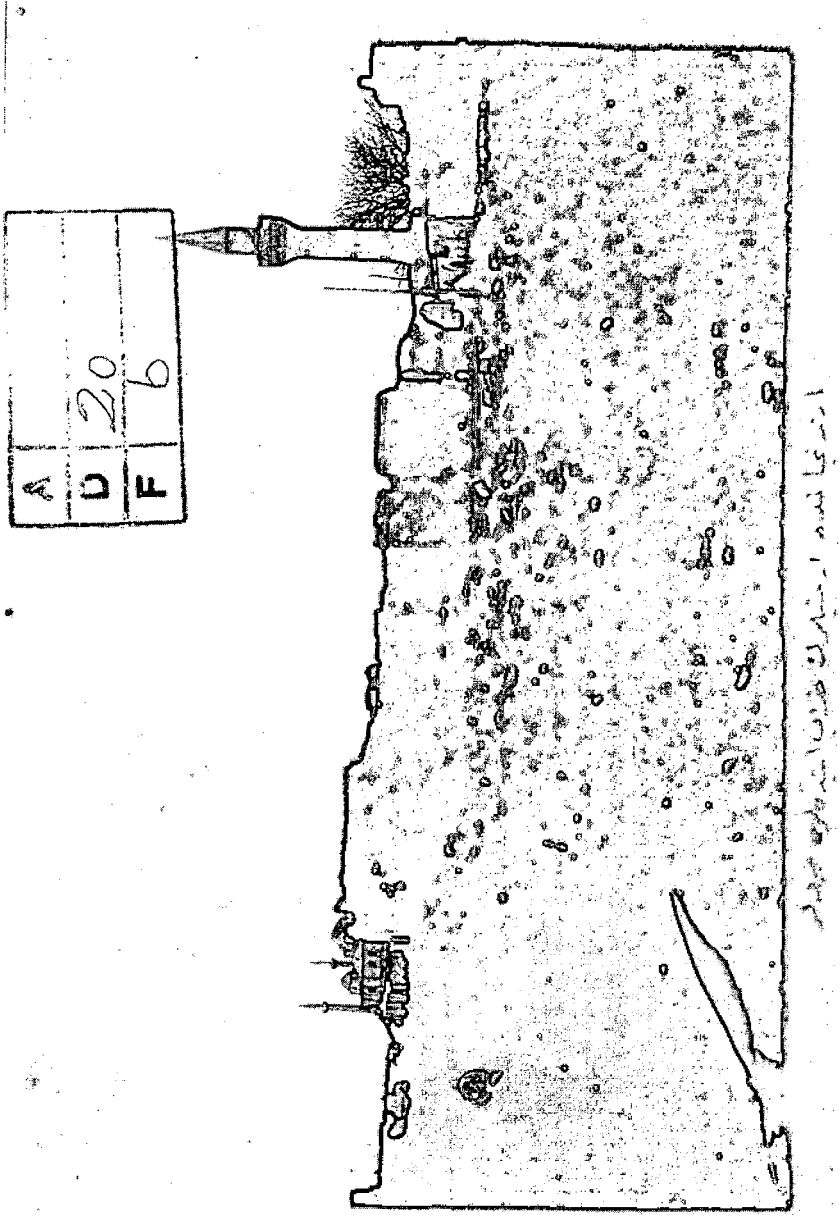
-Ekmeğimizle beslediğimiz Ermeniler!"

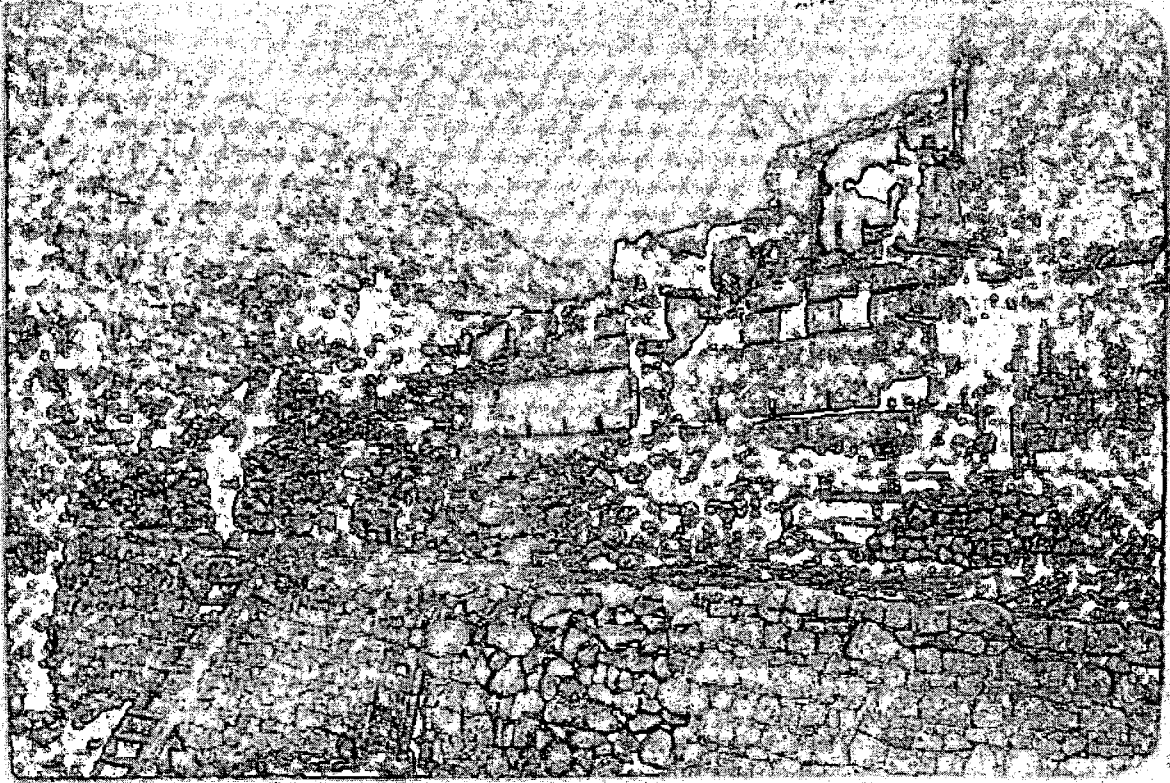
Resim 1: Oba Köyü Toplu Mezar.

Resim 2: Toplu Mezar Kazısı Oba Köyü, 6 Mart 1985.

Resim 3: Erzincan'da Ermenilerin Harap Ettiği Mahalle.

Resim 4: Bayburt'un Doğusunda Ermeniler Tarafından Tahrip Edilen Yerler (ATASE, D; 20, F; 27). (1).

Resim 5: (2).